

*Селівоненко Анатолій  
(Київ)*

## **ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ СТОСОВНО ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ (1658–1667 рр.)**

З початком Національно-визвольної війни на території Наддніпрянщини відбувся злам старої моделі суспільно-політичних відносин і розпочалося становлення нової, яка мала прообраз організації Запорозької Січі. Дана трансформація яскраво простежується на прикладі діяльності козацької Ради. Вона являла собою форму волевиявлення загальної козацької думки на рівноправних засадах, як в межах Січі так і під час воєнних дій. Так, після перемоги під Жовтими Водами та Корсунем для обговорення умов миру із Польщею в червні 1648 р. гетьманом скликана загальна рада в Білій Церкві, в якій брало участь близько 20 тис. осіб. За формою проведення вона майже не відрізнялася від рад, які проходили на Січі. Ситуація суттєво змінилася в умовах зміцнення гетьманської влади. Генеральна рада поступово набирала церемоніальних функцій. Гетьман скликав повну раду, коли актуальні питання вирішені у вузькому колі старшини. Відповідно спроби коша продовжувати відігравати провідну роль у політичному житті козацької України наштовхувалися на протидію гетьманів.

Питання про виникнення суперечностей між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю певною мірою висвітлювалось у вітчизняній історіографії<sup>1</sup>. Проте автори не звертали увагу на чинники функціонального порядку, які лягли в основу цього протистояння.

Будучи автономною одиницею, Січ гостро реагувала на спроби утисків своїх прав. Досвід політичної системи Запорожжя переносився на так звані «волості», де суспільною практикою життя були підтвержені потенційні можливості республіканського демократичного устрою. Водночас старшина Гетьманщини постійно робила заходи спрямовані на обмеження учасників рад, зокрема, запорожців. Нерідко інтереси Січі просто ігнорувались. Так, наприкінці 1656 – початку 1657 р. відбулося кілька старшинських рад без участі січовиків, на яких обговорювались питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме: відносини з Росією, Швецією, Трансільванією та Польщею<sup>2</sup>. Ще більше зростало невдоволення запорожців інститутом старшинської ради при наступниках Хмельницького, яка в своїй більшості нехтувала їхньою думкою і спиралася на підтримку старшинського оточення – тогочасної правлячої еліти.

На старшинських радах, без участі запорожців отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже після цього їхні повноваження підтвердили генеральні ради. Так, Іван Виговський, обраний гетьманом на старшинській раді в Чигирині наприкінці серпня 1657 р., отримав підтвердження своїх гетьманських прав на загальній раді в Корсуні в жовтні цього року. Подібна практика стосовно кадрової політики прямо суперечила запорозькій виборній системі.

З метою відокремлення себе від Гетьманщини запорозька спільнота дістала назву «Військо Запорозьке Низове» і включала в себе поняття колективної волі. Його реалізація відбувалася передусім через роботу загальносічових рад. Саме цей інститут, сформований у ході історичного процесу на традиційних засадах, лежав в основі протистояння між

законодавчою системою Гетьманщини і традиційно-колективною системою Запорозької Січі.

Верховенство ради як засіб прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької спільноти надавало значної життєздатності козацькій організації. Ця демократична система мобілізувала наявні ресурси Запорозької Січі, згуртувала козаків політично та військово, давала можливість запорожцям обстоювати свої політичні й соціальні права в протистоянні з Гетьманщиною.

Загальна рада на Запорозькій Січі не була позбавлена елемента стихійності. Усе це створювало ґрунт для маніпуляцій умонастроями членів ради, перегляду вже прийнятих рішень і проведення в обхід ради не лише дрібних, а й життєво важливих для січової спільноти рішень. Варто зауважити, що рада мала механізм, аби протистояти ігноруванню волі спільноти й невиконанням спільних ухвал. Існувала практика усунення винуватців з посад, практикувалися репресії стосовно тих, хто наважувався не виконувати постанови ради. Позбавлялися булави, а інколи життя кошові, котрі не виправдовували сподівань громади, або ж підозрювались у відхиленні від політичної лінії визначеної загальною козацькою радою.

Отже політичне протиріччя між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю продиктоване структурою і функціонуванням державних засад. Січ не пройшла відповідної суспільної еволюції, а залишалася військовим товариством зі своєю структурою політичної системи, яка базувалася не на законодавчих закладах, а на звичаєво-традиційних. Відомо, що на Січ йшли люди неспокійної вдачі, які не могли вжитися з державними порядками. Однак завдяки цьому Січ представляла собою чинник, який мусив бути в опозиції Гетьманщині.

У цьому протистоянні Січ починає спиратися на царський уряд. Саме взаємини з Росією спонукали до поглиблення протиріччя між Кошем і Гетьманщиною. Запропоновані запорожцями політичні відносини були підтримані Москвою і передбачали повернення до практики скликання загальних рад з обов'язковою присутністю на них представників Січі. Гетьманський уряд своєю чергою вдався до кроків, що вели до конфронтації з опозицією, а це із часом до громадянської війни в суспільстві, яка спалахнула в 1658 р.

Поразка опозиційних військових сил під Полтавою і страта Виговським лідера січової опозиції Якова Барабаша та наступна за цим Гадяцька угода 1658 р. підірвали військову і політичну силу Січі. Вплив коша в Україні посилювався з початком регресу курсу І. Виговського, який став очевидним після оприлюднення в Україні ратифікованого польським сеймом варіанту Гадяцької угоди. Через це Січ виступила проти гетьмана і підтримала його суперника Ю. Хмельницького.

Після отримання гетьманської булави Ю. Хмельницьким у Переяславі 17 жовтня 1659 р. відбулася козацька рада, де вирішувалося питання стосовно підтвердження права обрання гетьмана та укладення нового українсько-російського договору, в якому роль коша не була зафіксована документально. Окрім цього, протест у запорожців викликало те, що підтриманий ними на гетьманство Ю. Хмельницький в проєкті «Жердівських статей», запропонованому на розгляд російській стороні, наполягав, щоб «... без відома гетьманського й всей старшины, также подписи руки гетманской и притиснения печати Войсковой, листа жадные у его царского неприимваны бытии не меют з Войска Запорожского прислание»<sup>3</sup>.

Отже, дії гетьмана в цьому випадку спрямовані проти спроб Січі відігравати самостійну політичну роль у стосунках з Москвою. Ю. Хмельницькому не вдалося обдстояти цю позицію. На раді був присутній представник російського царя князь М. Трубецькой, який відкинув запропонований українською стороною проєкт, заявивши, що в ньому « много написано вновь сверх прежних статей, которые даны гетману

Богдану Хмельницькому»<sup>4</sup>. У новий українсько-російський договір була внесена стаття, в якій дозволялось опонентам гетьманського уряду «... о всяких ссорных делах писать великому государю, к его царскому величеству»<sup>5</sup>. В умовах наростання конфлікту між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною ця стаття давала підстави першій втручатися в політичні процеси, підтримуючи гетьмана, або його опонента, апелюючи при цьому до царського уряду.

На початку 60-х років, в умовах послаблення гетьманської влади Ю. Хмельницького зросла влада козацької старшини. Польський уряд своєю чергою намагався відновити на Правобережжі дореволюційні порядки. Тому на Запорозжя прибуло багато козаків, серед яких з'явилася ідея стосовно необхідності скликання Чорної ради. Саме в цей час зросла політична вага Запорозжя. Лівобережжя відмовилося визнавати умови укладеного Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату 1660 р. за його зверхність. Лівобережна старшина на чолі з Якимом Сомком чинила опір щодо участі запорожців у виборах гетьмана. Запорозька Січ з їх точки зору не являла собою окремої частини Війська Запорозького. Запорожці, на думку Сомка і старшини, мали «повернувшись в городи розходитися по полках»<sup>6</sup>. Проте вони не погодилися з цим і на «Чорній раді» і прийняли рішення щодо зміщення гетьмана і старшини, які на переконання козаків, дбали лише про особисті інтереси.

Означений період був одним із складних і трагічних в історії Гетьманщини. Високого рівня досягли руйнівні процеси в суспільстві, які призвели до розколу в державі. Домінуючою в суспільстві стала перевага особистих і групових інтересів над загальнодержавними. Руйнівні процеси не обминули і Запорозжя, де постійно були присутні ідеї національно-визвольного руху. Запорозька Січ стала силою, яку використовувала Росія, щоб спричинити послаблення гетьманської влади, а отже і держави. Найвищим проявом політичного протиріччя між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю стали події «Чорної ради». Ця рада зробила крок до розколу України. Скориставшись ситуацією, російський уряд своєю політикою підштовхував лівобережну козацьку старшину і Запорозжя проти гетьмана.

Вступаючи в політичні суперечності з Гетьманщиною, Запорозжя перетворилося на засіб, за допомогою якого російський царизм здійснював експансіоністську політику, спрямовану на знищення самостійності. Саме в запорозькому козацтві містилася руйнівна сила, яка стала опорою промосковського угруповання, очолюваного І. Брюховецьким. Останній зумів розпізнати і використати прагнення Запорозжя відігравати провідну роль у політичному житті Української держави. Запорожці сподівалися, що з приходом до влади їхнього ставленика вони отримають політичну владу і усунуть від неї ненависну «городову» старшину. У 1661–1663 рр. запорожці активно включилися в політичні події на Лівобережжі і додали багато зусиль, щоб на бік Брюховецького перейшли рядові козаки і селянство. Для цього із Запорозької Січі по всій Гетьманщині їздили агітатори, які закликали населення на підтримку «кошового гетьмана» і критикували своїх головних суперників – ніжинського полковника В.Золотаренка та наказного гетьмана Я. Сомка. Останній, за висловлюванням полтавського полковника Дем'яна Гуджола: «...посылал собирать людей Романа Бувайла да Екима Бута, велел им стоять на Днепре, в полку платовском не пропускать бы в Запороги запасов и козаков, а которые ьдут, и тех бы, имея, отсылать к наказному гетману Самку»<sup>7</sup>. Дуже багато часу запорожці приділяли пропагуванню демагогічної тези Брюховецького стосовно того, що як тільки він прийде до влади, то буде загальне покозачення. На цій підставі запорожці закликали чернь виступати проти знаті, яка, на їхню думку, винна у складній економічній та політичній ситуації в Гетьманщині. Запорозькі козаки вважали, що «великая беда чиниться от старшин и их

полковника и все начальные люди, все города, места и мельницы розняли сами по себе да ими владеют сами своим самовольством»<sup>8</sup>. У цій ситуації Брюховецький підказав січовикам написати листа до «городового козацтва», в якому закликалося не вірити Я. Сомку і В. Золотаренку.

Підтримував Брюховецького шанований у козацьких колах ватажок І. Сірко. Кошовий гетьман неоднозначно заявляв, що в майбутньому ліквідує гетьманську владу і цілком підпорядкує Україну Росії. У листі до єпископа Мефодія 6 квітня 1662 р. Брюховецький писав, що «нам не о гетманстве надобно старатися, только о князе малороссийском от царского величества, на которое княжество желанно Алексея Михайловича имети»<sup>9</sup>. На цю заяву Брюховецького відразу відреагував російський цар Олексій Михайлович, який особисто дав доручення воєводі князю Г. Ромадановському, щоб той оберігав Брюховецького, який на відміну від інших претендентів на гетьманство, «подлинно верен». Виконуючи царський наказ, Ромадановський направив загін для охорони Брюховецького. Окрім цього, з Москви надсилалися на Запорозжя значні кошти і подарунки. 6 вересня 1662 р. стряпчий Головін повідомляв царя, що Ю. Хмельницький «верен великому государю и милости государеве жаелает...»<sup>10</sup>.

Незадовго до початку ради Я. Сомко докладав зусилля стосовно недопущення запорожців до виборів гетьмана. Він переконував козаків у тому, що Військо Запорозьке єдине і всі запорожці повинні знаходитися по своїх полках і віддавати голоси в їх складі, як це велить давній звичай. Зусилля Сомка були марними. Запорожці продовжували готуватися до майбутньої ради і залишилися разом із Брюховецьким. На цій раді за допомогою запорожців було обрано І. Брюховецького. Прихильників Сомка заарештували і стратили разом із наказним гетьманом. На їхнє місце призначили полковників із числа запорожців, що підтримали Брюховецького. Отже, може скластися враження, що зміна у вищому козацькому керівництві привела до політичного лідерства Січі на Лівобережжі, але в дійсності Запорожжя як суспільно-політична організація не брало участі у керівництві державою. У Гетьманщині відбулася заміна старої козацької старшини новою, а соціально-політичні зміни стосовно рядового козацтва не відбулись. Після виборів І. Брюховецького, за словами О. Рігельмана, «чернь и запорожские казаки в знак удовольствия своего, что по их Черной Раде желания и выбор гетманский состоялся, по данному им на три дни позволению, растворяя себе все шинки. Тим и пьянствовали все три дни и делали в то время по буянству своему всякое озорничество, так что и убивали многих»<sup>11</sup>. Григорій Грабянка, описуючи ці події, зауважував, що «у ті дні не один заможний чоловік покинув свою домівку і страху ради ховався де міг, а всі інші жителі, по містах і селах перебували між смертю і життям, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець»<sup>12</sup>. Пізніше І. Брюховецький наказав новопризначеним полковникам навести порядок у війську за допомогою запорожців.

Отже, судячи з дій Брюховецького, він мав намір послабити Запорожжя і тим самим звільнитися з-під цього впливу як сили, яка його привела до влади. Надаючи новим полковникам по сотні запорожців, він послабляв їхні сили і розумів, що надані січовим козакам повноваження стосовно наведення порядку приведуть до зловживань і насильств з боку виконавців, а також до збройного зіткнення їх з місцевим населенням. Подібне стикується з передвиборними заявами Брюховецького, які насамперед, мали чітко виражений соціальний характер і містили чимало положень, які декларували необхідність реформації політичного устрою Гетьманщини стосовно обмеження гетьманського суверенітету. Окрім цього, Брюховецький у своїх висловлюваннях був за ліквідацію інституту виборного гетьмана та передачі вищих владних повноважень царському

сановнику. Ця точка зору найбільш докладно сформульована Брюховецьким на початку 1663 р. Під час переговорів з царським послом Ладиженським передбачалося зведення гетьманського статусу до рівня представника центральної влади на Україні. З цього приводу І.Брюховецький заявляв: «А в войске Запорожском у них того от веку не бывало, что гетманом и полковником и сотником и всяким начальником людей мещане и крестьяны в городах и в селах владели без королевских привилей; только де бывало за которые за великие службы король кому на которое место привилея даст, то де по привилеям королевским и владели»<sup>13</sup>.

Зміни в політичному житті України, які настали в результаті тривалої національно-визвольної боротьби, розцінювалися запорожцями як зміна одного володаря іншим. На думку козаків, місце польського короля займав російський цар. Сомко цю позицію не прийняв і докладав зусилля для зменшення політичного впливу запорожців, недопущення їх до участі у виборній раді. З цього приводу запорозькі полковники Іван Сірко і Сацько Туровець писали Я. Сомкові: «Просим и оберегам, покинь бельши мудрити что во измена и лукавства твои явным всему войску есть»<sup>14</sup>. Він переконаний, що суспільство повинно мати структуризацію. На його думку, треба «укрепить пункты по прежнему, и в те де поры будут козаки по своим леистрам переписаны, а мужики себе переписаны будут; леистровые козаки станут государю службу служить, а с мужиков станут собирать государеву казну и хлебне запасы»<sup>15</sup>. Яким Сомко скептично ставився до політичного і військового потенціалу Січі, про що неодноразово говорив. Зовсім по іншому сприймалися політичні заяви І. Брюховецького січовим лідером І. Сірком, який уважав, що ставленик Запорозької Січі на гетьманство мав бути підтриманий російським урядом. Саме тому на Генеральну раду, яка відбулась у червні 1663 р. Брюховецький прибув не тільки під охороною січового війська, а й у супроводі російських солдат виділених воєводою Г. Ромадановським.

Завдяки отриманій від запорожців допомоги І. Брюховецький здобув гетьманську булаву, але вплив Січі на політичне життя в Україні не посилювався. Новий гетьман докладав багато зусиль, щоб виключити такий вплив. Для цього він розділив запорожців, які підтримали його на виборах, на невеликі загони, які потім згідно з його наказом були розквартировані по лівобережних містах. Цим кроком Брюховецький послабив сили запорожців, своїх вчорашніх союзників, і розв'язав собі руки для проведення самостійної політики, спрямованої на зміцнення гетьманської влади. І. Брюховецький так само, як І. Виговський та Ю. Хмельницький, намагається не допустити прямих зносин Запорозької Січі з Московією. Це питання він порушує перед російським царем: «Чтобы запорожцы ездили к гетману, а без гетманского розказанья к Москве б не ездили»<sup>16</sup>.

Відігравши важливу роль у виборах І. Брюховецького на гетьманство, Запорозька Січ не домагалася втілення в життя своїх політичних цілей. Починаючи з квітня 1664 р. гетьман проводив політику повного контролю над Запорожжям. Окрім цього, Брюховецький починав домагатися від Москви заборони на прийняття без дозволу послів із Січі. У липні гетьман висловив невдоволення тим, що без його дозволу на Запорожжя посилають платню, а тому кошовий отаман свою владу дорівнює до гетьманської. Восени 1664 р. Брюховецький переконав російського царя про необхідність надіслати до Кодака ратних людей, щоб «в Запороги не можна було нікому приходити», а тоді Запорожжя перебуватиме «під государскою високою рукою міцно»<sup>17</sup>. Ця поведінка І.Брюховецького викликала гостре невдоволення у запорожців і 12 березня 1666 р. кошовий Ж. Рог попередив його: «Військо потребує не боярина, а гетьмана»<sup>18</sup>.

Не останню роль Запорожжя відіграло в політичних подіях Правобережної України, відлуння якої доходило до Лівобережжя. Прийшовши до влади у серпні 1665 р.,

П. Дорошенко почав діяти, щоб возз'єднати козацьку Україну. Він добре розумів значення в цьому політичному процесі Запорозжя, тому на початку 1666 р. став проваджувати політику порозуміння із старшиною та козаками. Для П. Дорошенка ця справа була дуже складною. Запорозька Січ була невдоволена політикою І. Брюховецького і російського уряду. З цієї причини запорожці виявили бажання співпрацювати із правобережним гетьманом, а на практиці продовжували вагатися, трималися тактики вичікування, не надавали йому допомоги.

За умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозжя було відірване від Гетьманщини і потрапило у спільне підпорядкування Москви і Речі Посполитої. Проте і за цих умов протистояння між Січчю і Чигирином нерідко набирало гострих форм.

Отже, по завершенні Національно-визвольної війни Запорозька Січ втратила роль лідера у консолідації національно-патріотичних сил в Україні. З розгортанням Руїни гетьмани нерідко ігнорували інтереси запорожців, що змусило їх перейти в опозицію до центральної влади, підтримуючи деструктивні політичні процеси. Домінуванням вольниць і охлократії на Січі успішно скористалися Річ Посполита Московія і Крим, які не були зацікавлені в сильній Гетьманщині.

### Анотація

У статті аналізується політичне протистояння між Гетьманщиною і Запорозькою Січчю по завершенні Національно-визвольної війни, зумовлене невідповідністю функціональних засад їх управлінських структур та гетьманськими амбіціями. Перехід запорожців в опозицію був використаний сусідніми державами у боротьбі проти Гетьманщини.

---

<sup>1</sup> Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – Київ-Запоріжжя, 1997; Станіславський В. Проблеми взаємин Запоріжжя з Лівобережною Гетьманщиною та Російською державою в останній чверті XVII ст. // Український історичний збірник. – К., 2000. – Вип. 1.

<sup>2</sup> Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1875. – Т. 6. – С. 205.

<sup>3</sup> Там само. – СПб., 1873. – Т. 4. – С. 256.

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Там само. – С. 265.

<sup>6</sup> Там само. – СПб., 1877. – Т. 7. – С. 367.

<sup>7</sup> Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ. ІР). – Ф. 14622, Сибірський приказ, стп. 254. – Арк. 35.

<sup>8</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 340.

<sup>9</sup> Там само. – Т. 5. – С. 101.

<sup>10</sup> НБУВ. ІР. – Ф. 15405, Білгородський стіл, стп. 468. – Арк. 39.

<sup>11</sup> Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 339.

<sup>12</sup> Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. К., 1992. – С. 128.

<sup>13</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 349.

<sup>14</sup> НБУВ. ІР. – Ф. 14622, Сибірський приказ, стп. 117. – Арк. 2.

<sup>15</sup> Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 365.

<sup>16</sup> Там само. – Т. 5. – С. 82.

<sup>17</sup> Там само. – Т. 7. – С. 17–18.

<sup>18</sup> Там само. – Т. 5. – С. 90.